

“СПОЧАТКУ БУЛО СЛОВО...” (до проблеми глотогенезу)

Мова... Неповторна та унікальна загадка, яка у всі часи приваблювала до себе допитливі уми. “Одна лише людина з усіх живих істот наділена мовою” [1:379]. Хоча тварини і мають у своєму розпорядженні складні голосові та міміко-жестукуляційні засоби взаємної сигналізації, в них все ж немає мови, рівнозначної людській. “Мова тварин ніколи не досягне у своїй функції акту вбачання якогось абстрактного змісту в якості предмета спілкування. Змістом спілкування тварин завжди є наявна на даний момент ситуація. Людське ж мовлення “відірвалось” разом зі свідомістю від своєї ситуативності. У людей існує потреба щось сказати одне одному” [12:406]. Цей процес спілкування, обміну думками, почуттями, переживаннями і т.п. і реалізується, головним чином, за допомогою мови, яка є “універсальною звуковою системою” для вираження думок [6:5]. Звичайно, людина може виражати свої думки та почуття найрізноманітнішими засобами. Так, музикант виражає себе в музичних творах, художник – в картинах, ескізах, кольоровій гамі, скульптор – у формах і т.д. Стосовно ж глухонімих, то вони користуються жестами двох типів: перші еквівалентні словам звукової мови, їхня пальцева азбука розроблена людьми, якічують. Другі, власне жестові знаки, не можуть зіставлятися з одиницями звукової мови, нагадуючи означену річ [10:45].

Той факт, що мислення та мова перебувають в органічній єдності, був помічений ще древніми мислителями. Цицерон (106-43 рр. до н.е.) – видатний оратор Стародавнього Риму, вказував, що “слова від думок, як тіло від душі, не можна відділити, не забравши життя і у того, і у іншого” [13:209]. Через два тисячоліття Ф. де Сосюр наводить інше порівняння: “Мову можна порівняти з аркушем паперу. Думка – його лицевий бік, а звук – зворотній, не можна розрізати лицевий бік, не розрізавши зворотнього. Так і в мові не можна відділити ні думку від звука, ні звук від думки, цього можна досягнути лише шляхом абстракції” [11:45].

Але як могла виникнути мова? Цим питанням задавались ще древні мислителі. Вони вважали, що всяка річ або виникає сама по собі (“за природою речей”), або створюється кимось (“за встановленням”). Відповідно, гіпотези античних філософів щодо походження мови розпадаються перш за все на дві великі групи в залежності від того, яку тезу вони захищали. “Якщо філософ вважав, що мова створена “за встановленням”, то він повинен, безумовно, відповідати на питання, хто її “встановив”, і тут можливі наступні відповіді: Бог (боги), видатна людина або колектив людей (суспільство). Якщо ж філософ вважав, що мова створювалася головним чином “за природою”, то його гіпотеза стверджувала або те, що словам відповідають властивості речей, або те, що їм відповідають властивості людини (її поведінка), або і те, і інше разом” [11:145].

Так, наприклад, в древньокитайській філософії встановниками імен є видатні люди-предки та вожді-сучасники. В основній пам’ятці даосизму “Дао де цзин” (“Книга про шлях та добродієність”) встановлення імен тісно пов’язане з поняттям дао. Дао – це реальна, але невизначена творча сила, яка передєє усьому суццюму: “Людина дотримується законів

землі. Земля дотримується законів неба. Небо дотримується законів дао, а дао дотримується самого себе” [5:122]. Оскільки дао здійснює порядок через царів, то й встановлення імен проходить через них. За Конфуцієм ж, порядок та слова виходять не від дао, а від благородного правителя [там же:162].

Приблизником теорії божественного встановлення імен був визначний філософ-ідеаліст Древньої Греції Платон (427-347 рр. до н.е.), який вважав, що першим граматистом був Бог або богородина, який розділив мовлення на окремі звуки і створив граматику [див: 14:33].

Згідно з Біблією, Творцю первинно була притаманна властивість говорити, а створення світу відбувалося одночасно з висловлюванням бажань: “І сказав Бог: хай буде світло. І стало світло... І сказав Бог: хай буде твердь, але твердь серед води... І стало так” і т.п. Створюючи світ, речі – землю та небо, світло, рослини, зірки і т.д., Бог сам їх називав, а потім передав свою властивість встановителя імен першій людині, створеній за своїм образом та подобою. “І нарік Адам імена всім скотам та птицям небесним та всім звірям польовим” [15: розд. I, II].

Ідею божественного начала мови не могли сприйняти стоїки. Вони наполягали, що мова є продукт внутрішніх властивостей людини. Саме людина словами позначає предмети, їх зв’язки та відношення. Отже, те, що людина позначає, точніше те, що має на увазі, позначаючи предмети, і не суб’єктивне, і не об’єктивне. Коли воно відповідає дійсності, воно об’єктивне і навіть істинне, але воно може бути і хибним [12:76-77]. Стоїки висунули звуконаслідувальну теорію створення перших слів, іншими словами, вони вважали, що перші слова мали схожість за звучанням зі звучанням речі, яку позначали. Для тих предметів та явищ, які не звучать, має значення, як вони впливають на почуття; у відповідності з цим і підбираються звуки для їх позначення. Рівновагу між

відчуттям речі і відчуттям звуку стоїки вважали немовби колискою слів [14:39-40].

Звуконаслідувальну теорію стоїків підтримував знаменитий німецький філософ Г.Лейбніц (1646-1716), який вважав, що слова утворилися завдяки стихійному, інстинктивному наслідуванню їх звучання, тим враженням, які справляли на перших людей оточуючі їх речі та тварини [9]. Однак в епоху Просвітництва звуконаслідувальну теорію виникнення мови змінила теорія суспільного договору, у відповідності з якою мова формувалася як результат суспільної згоди. Великими поборниками теорії суспільної згоди були англійський філософ-матеріаліст Т.Гоббс (1588-1679), французький письменник і філософ Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), англійський економіст і філософ А.Сміт (1723-1790) та деякі інші мислителі. У своїй роботі “Міркування про походження та формацію мов” А.Сміт описує гіпотетичну ситуацію, в якій два дикуни, відірвані від свого племені, змушені з метою спілкування створити мову, для чого їм довелося б співвіднести вимовлювані звуки з оточуючими їх предметами, що дозволяє, в кінці кінців, зробити висновок, що “слова спочатку були власними назвами” [14:62].

Проблеми глотогенезу продовжували хвилювати вчених і в ХІХ ст. У 1864 р. відомий німецький філолог Я.Гримм у своїй праці “Про походження мови” доводить, що “мова так само не могла бути результатом безпосереднього одкровення, як не могла бути вродженою у людини”, мова за своїм походженням та розвитком – це людське набуття, зроблене природнім способом.

Нічим іншим вона не може бути, вона – наша історія, наш спадок [4:62]. Тим самим Я.Гримм одним з перших підійшов до розуміння мови як до суспільного явища.

Думка про мову як про суспільне явище домінує в сучасному мо-

вознавстві. Так, наприклад, відомий український мовознавець М.П.Кочерган підкреслює, що “мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батьків... Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникла б і розвивалася б у кожної людини окремо, незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення. ...Соціальна природа мовлення підтверджується тим, що вона є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства” [7:156-157, 160].

У лінгвістиці, однак, існує також точка зору, що проблема походження мови не повинна включатися до числа предметів, які підлягають обговоренню. Найбільш затятим прибічником цієї ідеї був Ж.Вандрієс, який у книзі “Мова. Лінгвістичне введення до історії” доводить неможливість реконструкції не лише процесу походження мови, але й початкових етапів його розвитку. Головна і, мабуть, єдина причина цього – відсутність будь-якого фактичного (лінгвістичного) матеріалу. Психологи та спеціалісти з дитячого мовлення свідчать, що перші прояви мовленнєвої здатності можуть пролити світло на процес виникнення та основні етапи розвитку мови, іншими словами, етапи глотогенезу повторюються (рекапітулюють) в онтогенезі подібно тому, як в розвитку біологічної особи повторюються етапи еволюційного розвитку виду. Таку гіпотезу було вперше висунуто І.О.Бодуеном де Куртене (1845-1929) у лекції “Деякі загальні зауваження про мовознавство та мову” (1871): “Індивідуальний розвиток проливає світло на початок та первинне створення мови, а з природознавчих наук відомо, що індивідум повторює в скороченні всі видозміни породи, виду і роду. Це буде переважно спостереження над немовлятам, яке переходить у вік дитини, що починає лепетати (з найранніших пір, з найперших спроб як задатків майбутньої мови). Зроблені при цьому зауваження

можна *mutatis mutandis* перенести в епоху первинного утворення слова людського. Однак, аналогічні висновки в цьому напрямку повинні робитися з великою обережністю, тому що наша дитина відрізняється від первинної людини, яка і почала говорити 1) зоологічно < ... >; 2) дитина знаходить навколо себе людей, що розмовляють, та готову мову, між тим процес народження мови, який триває протягом багатьох поколінь, базувався саме на все більшому розвитку кожним поколінням незначних задатків мови, успадкованих від предків; наша дитина відразу зустрічає вже готові відомі культурні відносини, між тим як первинна людина жила у тісному нерозривному зв'язку з природою і підкорялася її впливу пасивно" [3:274-275]. При цьому слід розуміти, що слова І.О.Бодуена де Куртене про те, що дитина знаходить навколо себе готову мову, відносяться лише до мовлення дорослих, зверненого до дорослих, а не до мовлення дорослих, зверненого до дітей. У зверненні до дітей дорослі значно спрощують своє мовлення, немов би підлаштовуючись під обмежені можливості дитини з метою встановлення та підтримання контактів з нею. Цей факт відзначають всі дослідники дитячого мовлення [див., напр.: 8:267 сл].

Дитяче мовлення у своєму розвитку починається від беззмістовного продукування звуків (глосолалії – лопотіння), потім доходить до усвідомлення звучання і завершується ще в досить ранньому віці засвоєнням дитиною правил сполучуваності слів, а також їхніх змін при поєднанні. Ці три ступені засвоєння мови відповідають трьом складовим частинам великої мовної системи: фонетиці, лексиці, граматиці [2:20].

Яким же чином здійснюється перехід від плачу та лопотіння немовляти до безкінечного різноманіття форм мовлення дорослої люди-

ни? Дослідники висувають найрізноманітніші думки, однак особливе значення приділяють чотирьом його основним складовим: наслідуванню, підкріпленню, вродженим мовним структурам та когнітивному розвитку (докладніше див.: [8; 269-274]). Існуючі суперечності свідчать, у кінцевому результаті, про нездатність (неможливість?) людини взяти, як же насправді немовлята оволоддають мовою і які мислительні процеси стоять за ранніми мовленнєвими реакціями дитини. Процес оволодіння мовою, так само як і процес глотогенезу, як і раніше, залишається таємницею, неповторною та унікальною загадкою, однією з найпривабливіших для дослідників.

Література

1. Аристотель. Сочинения. - М., 1984. - Т.4.
2. Білецький О.О. Про мову і мовознавство.-К., 1996.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – Ч.І. –М., 1964, – с. 263-283.
4. Гримм Я. О происхождении языка (извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – Ч.І. – М., 1964. – С. 57-68.
5. Древнекитайская философия. – М., 1972 – Т.1.
6. Иванов Е.А. Логика. – М., 1998.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство.– К., 1999.
8. Крайг Г. Психология развития. – С.Пб., 2000.

9. Лейбниц Г.В. Сочинения. – М., 1982.
10. Попова З.Д. Общее языкознание.– Воронеж., 1987.
11. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию – М., 1977.
12. Спиркин А.Г. Философия.– М., 1999.
13. Цицерон М. Три трактата об ораторском искусстве.– М., 1972.
14. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка.– М., 1985.
15. Holy Bible: The Old Testament (Genesis).